

MARGHERITA GUARDUCCI

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ
ΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ

ΕΠΟΠΤΕΙΑ/ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ
Σ. ΑΝΕΖΙΡΗ, Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, Κ. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΜΕΤΑ ΤΟΝ 5ο ΑΙΩΝΑ π.Χ.

“Όπως ἔχω ἤδη πεῖ, τὸ ἀλφάβητο τῆς ἀσιατικῆς Ἰωνίας, καὶ ἰδίως τῆς Μιλήτου, ποὺ τὸ υἱοθέτησε ἐπίσημα ἡ Ἀθήνα τὸ 403/2 π.Χ. μὲ τὴν «εὐκλείδεια» μεταρρύθμιση, διαδόθηκε σχετικὰ γρήγορα καὶ στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμο καὶ καθιερώθηκε ἔτσι στοὺς αἰῶνες ὡς τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο. Ἀπὸ τότε καὶ στὸ ἐξῆς δὲν γνώρισε καμιὰ οὐσιώδη μεταβολή, παρὰ μόνο μερικές μορφικές, ἢ καλύτερα ὑφολογικές παραλλαγές. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γνωρίζουμε τὰ κύρια φαινόμενα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, γιατί ἡ γνώση τους εἶναι πολλές φορές ὁ μοναδικὸς τρόπος ποὺ ἔχουμε γιὰ νὰ χρονολογήσουμε τίς ἐπιγραφές. Νὰ σημειωθεῖ, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι ἡ χρονολόγηση μὲ βάση ἀποκλειστικὰ τοὺς ἐπιγραφικοὺς χαρακτῆρες εἶναι δυσκολότερη γιὰ τὴν ἐποχὴ μετὰ τὴν ἐνοποίηση τῶν ἀλφαβήτων σὲ ἓνα μοναδικὸ καὶ ὁμοιόμορφο «ἑλληνικὸ ἀλφάβητο», καὶ ἀκόμα δυσκολότερη γιὰ τοὺς τόπους ἐκεῖνους, ὅπου, λόγω ἔλλειψης ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ, περιορίζονται καὶ οἱ δυνατότητές μας γιὰ ἀντιβολὴ μὲ ἄλλα ἐπιγραφικὰ κείμενα. Στὴν ἑλληνιστικῆ-ρωμαϊκῆ ἐποχῇ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅπου τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου δὲν παρέχει στοιχεῖα χρονολόγησης, ἀναγκαστήκαμε νὰ χρονολογήσουμε κατὰ αἰῶνες, ἀκόμα καὶ κατὰ ζεύγη αἰώνων.

Στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα τὰ γράμματα διακρίνονται γιὰ τὴν καθαρότητα τῶν γραμμῶν τους, γιὰ τὴν ἀπλὴ καὶ ἀρμονικῆ, σχεδὸν γεωμετρικῆ·τους ὄψη:

Α Β Γ Δ Ε Ι Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Ξ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

Καθὼς προχωρεῖ ὁ 4ος αἰώνας, ἐκδηλώνεται μιὰ ἀναζήτησις πολυπλοκότητας καὶ ἐπιτήδευσης, ποὺ γεννᾷ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα:

α) καμπύλωση ὀρισμένων εὐθειῶν γραμμῶν καὶ σμίκρυνσις τῶν στρογγυλῶν γραμμάτων (Θ Ο Ω):

Α Β Γ Δ Ε Ι Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Ξ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

β) χρήση τῆς τεχνικῆς τῶν ἀκρεμόνων (arices),* σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ γράμματα, ἀφοῦ ἀρχικὰ γίνονται παχύτερα στὰ ἄκρα τῶν εὐθύγραμμων κεραιῶν τους, ἀναπτύσσονται πλέον αὐτὲς τὶς ἀπολήξεις σὲ σχῆμα χελιδονοουραῶς, ἀποκτώντας ἔτσι μιὰ σχεδὸν «ἀνθισμένη» ὄψη:

Α Β Γ Δ Ε Ξ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Ξ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

Ἐνῶ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο φαινόμενα δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὸ δεύτερο, ποὺ ἀρχίζει στὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ., παρατείνεται ὡς καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους.

Ἄλλες ἐπιγραφικὲς τάσεις κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν ἐλληνιστικὴ-ρωμαϊκὴ ἐποχὴ:

1) Τὸν 2ο αἰώνα π.Χ. ἐκδηλώνεται ἀποφασιστικὰ, καὶ στὴ συνέχεια διατηρεῖται μὲ διάφορες διακυμάνσεις ὡς τοὺς προχωρημένους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἡ συνήθεια νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐπὶ λίθου γραφὴ τὰ «μηνοειδῆ» γράμματα, χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπισημομένης γραφῆς πάνω σὲ πάπυρο.¹ Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀφορᾷ στὴν πραγματικότητα τρία μόνο γράμματα (τὸ ἔψιλον, τὸ σίγμα, τὸ ὠμέγα):

Ε Ϛ ω

2) Στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν 3ο αἰώνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, ἐκδηλώνεται ἡ χρῆση τῶν «τετράγωνων» γραμμάτων, ὅποτε τὰ «μηνοειδῆ» γράμματα γωνιώνουν σὲ εὐθύγραμμα τμήματα τὶς καμπύλες τους, συμπεριλαμβάνοντας σὲ αὐτὴ τὴ μεταβολὴ καὶ τὸ θῆτα καὶ τὸ ὄμικρον:²

Ε Θ Ο Ϛ Ψ

* [Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ δηλώνονται οἱ διακοσμητικὲς παχύνσεις, καὶ τελικὰ οἱ ἀποφύσεις ὑπὸ μορφὴ κλαδίσκων (: ἀκρεμόνων) στὶς ἄκρες τῶν γραμμάτων.]

1. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν «μηνοειδῶν» γραμμάτων, ἀναφέρω, συμπληρωματικὰ μονάχα, τὶς κάπως ὑπερβολικὰ περίπλοκες (καὶ ἐν μέρει, νομίζω, φαντασιώδεις) σκέψεις στὴ μελέτη: P. GORISSEN, *Ancient Society* 9 (1978), σσ. 149–163.

2. Ὁ τετραγωνισμὸς τοῦ Ε ξαναδίνει στὸ γράμμα τὴν ἀρχικὴ του μορφή.

3) Πάντοτε κατά την περίοδο τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἀπὸ τὴν τάση γωνίωσης τῶν καμπυλῶν προκύπτει ἡ (ὄχι πολὺ διαδεδομένη) ροπή πρὸς τὰ «γωνιώδη» γράμματα, ὅπου κυριαρχοῦν, ἀκριβῶς, οἱ γωνίες:

4) Ἄλλο φαινόμενο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ συνήθεια νὰ προεκτείνονται πρὸς τὰ πάνω οἱ λοξές κεραῖες ὀρισμένων γραμμάτων, συνήθεια ποὺ καὶ αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπισησυρμένη γραφή:

Παράλληλα μὲ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, ποὺ ἀφοροῦν ὄλο τὸ ἀλφάβητο ἢ συγκεκριμένες ομάδες γραμμάτων, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐξέλιξη ὀρισμένων ἐπιμέρους γραμμάτων:

α (ἄλφα): Α Α Α Α Α (Δ) Ἀ

ε (ἔψιλον): Ε Ε Ε Ε (Ε) Ε Ζ Ξ

ζ (ζῆτα): Ι Ζ

η (ἠῆτα): Η Η Η Η Η

θ (θῆτα): Θ Θ Θ Θ

μ (μῦ): Μ Μ Μ Μ

ν (νῦ): Ν Ν Ν Ν

ξ (ξῖ): Ξ Ξ Ξ Ξ Ξ Ξ

π (πι): Π Π Π Π Π

ρ (ρω): Ρ Ρ Ρ

σ (σίγμα):

Ξ Σ ϸ ϸ < Σ ϸ

ν (ύψιλον):

Υ Ψ Ψ

φ (φι):

Φ Φ Φ ≠ Φ

ω (ὠμέγα):

Ω ω ω Ϝ Ϝ (Ω)

Προσθέτω ἐπὶ τροχάδην κάποιες παρατηρήσεις.

- α - Ἡ μεσαία κεραία καμπυλώνεται καὶ μετὰ σπάει· στὴν αὐτοκρατορική ἐποχή συχνά ξανα- γίνεται λοξή.
- ε - Ἡ δευτέρα παράλληλη κεραία τείνει νὰ μικρύνει· ὕστερα, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀπο- σπᾶται ἀπὸ τὴν κάθετη κεραία καὶ τροποποιεῖται ποικιλοτρόπως (πρβλ. τὸ η), ἢ μετα- μορφώνεται ποικιλοτρόπως (μικρὸ x, διπλὴ ἔλινα, κυματιστὴ γραμμὴ).
- ξ - Κάποια στιγμὴ περνᾷ στὴν ἐπισεσυρμένη μορφή.
- η - Ἡ ἐσωτερικὴ κεραία ἀποσπᾶται μερικὲς φορές ἀπὸ τὶς δύο κάθετες κεραῖες (πρβλ. ε).
- θ - Ἡ ἐσωτερικὴ κουκκίδα μετατρέπεται σὲ γραμμούλα, ποὺ τείνει νὰ γίνῃ διάμετρος τοῦ κύ- κλου· ἐνίοτε ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἓνα μικρὸ x.
- μ - Οἱ λοξὲς ἐξωτερικὲς κεραῖες τείνουν νὰ γίνουν κατακόρυφες (πρβλ. σ). Προστίθενται τύ- ποι τῆς ἐπισεσυρμένης γραφῆς.
- ν - Οἱ δύο ἐξωτερικὲς κεραῖες τείνουν νὰ γίνουν ἴσες.
- ξ - Ἡ δευτέρα ὀριζόντια κεραία μικραίνει, καὶ ἐξαφανίζεται ἢ κάθετη κεραία (ποὺ ὠστόσο ἐπανεμφανίζεται, ὡς ἐκζήτηση, κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους)· ἐνίοτε ἡ μεσαία κε- ραία ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ διπλὴ ἔλινα· ἄλλοτε πάλι ἐμφανίζεται τὸ ξ τῆς ἐπισεσυρμέ- νης γραφῆς, ποὺ γράφεται μὲ μιὰ μονοκοντυλιά.
- π - Ἡ δευτέρα κάθετη κεραία τείνει νὰ προεκταθεῖ ὥσπου νὰ γίνῃ ἴση μὲ τὴν πρώτη.
- σ - Οἱ λοξὲς ἐξωτερικὲς κεραῖες τείνουν νὰ γίνουν ὀριζόντιες (πρβλ. μ).
- ν - Ἐνίοτε προστίθεται μιὰ γραμμούλα στὸ σημεῖο ὅπου ἀρχίζει ἢ διχάλα.
- φ - Ὁ κύκλος παρουσιάζει μερικὲς φορές τὴν τάση νὰ συμπιεστεῖ ἢ νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ ἡμι- κύκλιο, σὲ δύο μικρὲς ὀριζόντιες κεραῖες, σὲ τρίγωνο.
- ω - Οἱ δύο ἀποφύσεις τείνουν νὰ ἐπιμηκυνθοῦν· ἔπειτα ἐμφανίζονται οἱ τύποι «μηνοειδῆς», «γωνιώδης», «τετράγωνος», καὶ ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος στὸν ὁποῖον τὸ καμπύλο στοι- χεῖο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ εὐθύγραμμο στοιχεῖο.

Στὴν ἑλληνιστικὴ-ρωμαϊκὴ ἐποχὴ συνεχίζεται ἡ χρῆση τῶν στίξεων, ποὺ ἀντι- καθίστανται μερικὲς φορές ἀπὸ κενὰ διαστήματα. Κερδίζει ἔπειτα ἔδαφος ὡς ση- μεῖο στίξης ἢ χαρακτηριστικὴ *hedera distinguens* (διακριτικὸς κισσός), ποὺ εἶναι συχνὴ καὶ στὶς λατινικὲς ἐπιγραφές. Γνωστὴ ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, γίνεται ἀγαπητὴ ἰδίως στὸν 2ο καὶ τὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ., περνώντας συ-

χνά από τὸ ρόλο τοῦ διαχωριστικοῦ σημείου σὲ ἐκεῖνον τοῦ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐμφανοῦς στολιδίου καὶ ἐναλλασσόμενη μετὸ ἀνθέμιο.³

Τὴν ἴδια ἐποχὴ παγιώνεται ἐπίσης ἡ χρῆση τῶν συντομογραφιῶν καὶ ἐκδηλώνεται ἡ χρῆση τῶν συμπλεγμάτων, σύμφωνα μετὴν ὁποία τὸ ἓνα γράμμα συνδέεται μετὸ ἄλλο μέσω ἐνὸς κοινοῦ στοιχείου (ιδίως γιὰ νὰ ἐξοικονομηθεῖ χῶρος στὸ τέλος τῶν σειρῶν). Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ λογικὴ, σὲ ὕστερη ἐποχὴ ἀρχίζουν πλέον τὰ κύρια ὀνόματα προσώπων νὰ δηλώνονται μετὸ μονογράμματα. Κάποια στιγμή μεταγράφονται καὶ στὴν πέτρα οἱ δασεῖς, οἱ τόνοι, οἱ ἀπόστροφοὶ τῆς ἐπισευρμένης γραφῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στοιχηδὸν διάταξη, ποὺ διαρκεῖ ὡς τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ.,⁴ ἐμφανίζεται ἡ λεγόμενη κιονηδὸν διάταξη, ὅπου τὰ γράμματα παρατάσσονται τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο, σὲ μιὰ κατακόρυφη σειρά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Δύο ἦταν τὰ κύρια ἀριθμητικὰ συστήματα τῶν Ἑλλήνων: 1) τὸ «ἀκροφωνικὸ» (ἢ «δεκαδικὸ» ἢ «ἀττικὸ»)· 2) τὸ «ἀλφαβητικὸ» (ἢ «μιλήσιο»).

1) Τὸ πρῶτο σύστημα ὀνομάστηκε (ἀπὸ τοὺς νεότερους) «ἀκροφωνικὸ», γιατί σὲ αὐτὸ χρησιμοποιοῦνται μετὰ ἀξία ἀριθμοῦ τὰ ἀρκτικά γράμματα τῶν λέξεων ποὺ ἀποδίδουν τοὺς ἐν λόγῳ ἀριθμούς· «δεκαδικὸ», γιατί ἡ βάση του εἶναι ὁ ἀριθμὸς 10· «ἀττικὸ», γιατί στὴν Ἀττικὴ γεννήθηκε καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐξαπλώθηκε. Πιθανὸν νὰ ἦταν σὲ χρῆση ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ βου αἰῶνα, ἐνῶ ἀρχισε νὰ ἐξαφανίζεται τὸν 3ο, ὥσπου τὸ σύστημα καταργήθηκε ἐντελῶς τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. Ἀποδίδονται ἐδῶ πάντοτε ἀπόλυτα (καὶ ὄχι τακτικά) ἀριθμητικά, καὶ ἀκολουθεῖ πότε τὸ κριτήριο τῆς πρόσθεσης καὶ πότε, χάρις στὴ σύζευξη δύο συμβόλων, τὸ κριτήριο τοῦ πολλαπλασιασμοῦ. Τὰ ἕξι βασικὰ σύμβολα εἶναι:

Ι	=	μονάδα
Γ	=	5: π(έντε)
Δ	=	10: δ(έκα)
Η	=	100: ἡ(εκατὸν)
Χ	=	1.000: χ(ίλιοι)
Μ	=	10.000: μ(ύριοι)

3. Γιὰ τὴν *hedera distinguens* (ιδίως στὶς λατινικὲς ἐπιγραφές), πρβλ. Η. HOMMEL, *Zeitschr. Papyr. Epigr.* 5 (1970), σσ. 293–303.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 54 καὶ σημείωση 39.

Παρατηρείται ότι το σύμβολο Ι δεν είναι άκροφωνικό όπως τα άλλα, αλλά ένα συμβατικό σημείο για τη μονάδα. Το σύμβολο Γ (= 5) συντίθεται με τα Δ Η Χ Μ, για να αποδώσει, αντίστοιχα: τὸ 50 (ΓΔ), τὸ 500 (ΓΜ), τὸ 5.000 (ΓΝ), τὸ 50.000 (ΓΞ). Ὁ ἀριθμὸς 1987 τῆς πρώτης ἐκδόσεως αὐτοῦ του βιβλίου θὰ ἀποδιδόταν ἐπομένως ὡς ΧΓΗΗΗΗΗΓΔΔΔΓΙΙ.

Καθὼς ἔπρεπε μὲ αὐτὸ τὸ σύστημα νὰ δηλώνονται ἀξίες νομισματικές καὶ ἀξίες βάρους, στὴν Ἀττικὴ ἐπιστρατεύτηκαν καὶ ἄλλα σύμβολα:

Ϝ	=	δραχμὴ
Ι	=	ὀβολὸς (ὀβελὸς)
Ϛ	=	μισὸς ὀβολὸς (ἡμιωβέλιον)
ϛ ἢ Ϝ	=	τέταρτο τοῦ ὀβολοῦ (τεταρτημόριον)
Χ	=	ὄγδοο τοῦ ὀβολοῦ (χαλκοῦς)
ϙ ἢ Ϟ	=	στατήρας, δηλαδὴ 2 δραχμὲς (στατήρ)
Μ	=	μνᾶ, δηλαδὴ 100 δραχμὲς (μνᾶ)
Τ	=	τάλαντο, δηλαδὴ 6.000 δραχμὲς (τάλαντον).

Παρατηρεῖται ὅτι τὸ σύμβολο τῆς μνᾶς (Μ) χρησιμοποιήθηκε μόνο γιὰ τὶς ἀξίες βάρους καὶ ὅτι τὸ σύμβολο τοῦ στατήρα (ϙ ἢ Ϟ) μποροῦσε νὰ ἐνώνεται, σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριον τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, μὲ τοὺς ἀριθμοὺς Γ καὶ Δ (5 καὶ 10). Νὰ προστεθεῖ, τέλος, ὅτι τὸ «ἀκροφωνικὸ» σύστημα ὑπέστη ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ κάποιες μικρὲς παραλλαγές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀξιοσημείωτη εἶναι, στὶς περιοχὲς ποὺ μεταχειρίζονταν τὸ «κόκκινο» ἀλφάβητο, ἡ ἀντικατάστασις τοῦ Ϝ ἀπὸ τὸ Χ γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ χίλια (χίλιοι).

2) Τὸ δεύτερο σύστημα ὀνομάστηκε «ἀλφαβητικὸ», γιὰτὶ σὲ αὐτὸ ἀποδίδεται ἀξία ἀριθμοῦ σὲ κάθε ἓνα γράμμα τοῦ ἀλφαβήτου, ἢ καὶ «μιλήσιο», γιὰτὶ φαίνεται πὼς ἡ καταγωγή του μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ Μίλητο. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐδραιώθηκε ἀνάμεσα στὸ τέλος τοῦ 8ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7ου αἰώνα π.Χ., ὅταν τὸ ὠμέγα ὑπῆρχε ἤδη καὶ τὰ σύμβολα δίγαμμα καὶ κόππα δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐξαφανιστεῖ· ἔγινε γνωστὸ στὴν Ἀττικὴ ἤδη μέσα στὸν 5ο αἰώνα, στὰ χρόνια τοῦ Περικλῆ, καὶ στὴ συνέχεια συνυπῆρξε μὲ τὸ «ἀκροφωνικὸ» σύστημα ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ.⁵ ἀπόμεινε τὸ μοναδικὸ ἀριθμητικὸ σύστημα στὴν Ἀττικὴ

5. Γιὰ δύο ἐπιγραφὰς μὲ ἐνδιαφέρουσες ἀμφιταλαντεύσεις ἀνάμεσα στὸ «ἀλφαβητικὸ» καὶ στὸ «ἀκροφωνικὸ» σύστημα στὴ Βοιωτία, ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ., πρβλ. P. ROESCH, *Revue des Études anciennes* 68 (1966), σσ. 77-82, ἀρ. 15· M. CALVETT/P. ROESCH, *Revue arch.* 1966, τεῦχος 2, σσ. 297-332.

και στην υπόλοιπη Ελλάδα για όλη την αυτοκρατορική αλλά και τη βυζαντινή περίοδο, και επέζησε ακόμη παραπέρα, έδω κι εκεί, αντιστεκόμενο στη χρήση της αραβικής αρίθμησης.

Το «άλφαβητικό» σύστημα εκφράζει τόσο απόλυτα όσο και τακτικά αριθμητικά. Χρησιμοποιεί τα 26 γράμματα του μιλήσιου αλφαβήτου (περιλαμβανομένων του δίγαμμα και του κόππα [F, ρ]) και προσθέτει στο τέλος το σαμπι (Τ ή Τ ή λ), αρχαίο γράμμα ανατολικής προέλευσης, που εξέφραζε συριστικό φθόγγο.⁶ Συνολικά, 27 γράμματα. Αυτά διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: μονάδες (από το Α έως το Θ = 1-9), δεκάδες (από το Ι έως το ρ = 10-90), εκατοντάδες (από το Ρ έως το Τ = 100-900):

A = 1	I = 10	P = 100
B = 2	K = 20	Σ = 200
Γ = 3	Λ = 30	T = 300
Δ = 4	M = 40	Υ = 400
E = 5	N = 50	Φ = 500
F = 6	Ξ = 60	X = 600
I = 7	O = 70	Υ = 700
H = 8	Π = 80	Ω = 800
Θ = 9	ρ = 90	Τ = 900

Με αυτά τα 27 γράμματα μπορούμε να εκφράσουμε τους αριθμούς ως το 999. Για τις χιλιάδες, προσθέτουμε στα γράμματα της πρώτης κατηγορίας μιάν ακίδα αριστερά: Α = 1.000, Β = 2.000, Γ = 3.000, κ.λπ. Για τις δεκάδες χιλιάδες (μύριοι) χρησιμοποιούμε το άρκτιο Μ και προσθέτουμε από πάνω του ένα γραμματάκι, που σημαίνει τον αριθμό των δεκάδων χιλιάδων που θέλουμε να δηλώσουμε: $\overset{\text{A}}{\text{M}}$ = 10.000, $\overset{\text{B}}{\text{M}}$ = 20.000, $\overset{\text{Γ}}{\text{M}}$ = 30.000, κ.λπ. Η σειρά με την οποία τα γράμματα διαδέχονται το ένα το άλλο είναι συνήθως (όχι όμως πάντοτε) φθίνουσα. Έτσι, για να αποδώσουμε το έτος της πρώτης έκδοσης του παρόντος βιβλίου, το 1987, θα πρέπει να γράψουμε: ΑΤΠΙ.

Οι Έλληνες, για να διακρίνουν τα γράμματα που μέσα στις επιγραφές είχαν αριθμητική αξία, μεταχειρίστηκαν διάφορα τεχνάσματα: απομόνωσή τους ανάμεσα σε κενά διαστήματα, μικρές οριζόντιες γραμμές από πάνω τους, έγκλεισμός τους ανάμεσα σε σημεία στίξης. Όταν έπρεπε να εκφράσουν χρηματικά ποσά,

6. Πρβλ. EG, I, σ. 102.

ἔβαζαν πρὶν ἀπὸ αὐτὰ εἶτε ἓνα σύμπλεγμα ποῦ περιεῖχε τὸ ΔΡ (δραχμαί), εἶτε, στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, τὸ χαρακτηριστικὸ σύμβολο τοῦ δηναρίου (denarius) (X).

Διαφορετικὸ πρᾶγμα ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ συστήματα εἶναι οἱ ἀλφαβητικῆς ἀριθμήσεις, μὲ τὶς ὁποῖες οἱ Ἕλληνες ξεχώριζαν ἐπιμέρους ἀντικείμενα ἢ σειρὰς ἀντικειμένων χάρις τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, συμπεριλαμβανομένου ἢ ὄχι τοῦ δίγαμμα. Μιὰ ἀλφαβητικὴ ἀρίθμηση γνωστὴ στοὺς πάντες εἶναι ἐκείνη ποῦ ἐφάρμοσαν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ λόγιοι, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., γιὰ νὰ ἀριθμήσουν μὲ τὰ 24 γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου τὶς 24 ραψωδίες τῆς Ἰλιάδας (Α-Ω) καὶ τὶς 24 τῆς Ὀδύσσειας (α-ω). Ἀλλὰ καὶ στίς ἐπιγραφές μαρτυρεῖται εὐρέως αὐτὴ ἢ πρακτικῆ, στὴν Ἀττικὴ καὶ ἄλλοῦ. Ἐμφανίζεται σὲ πολλὰ κείμενα ἀπογραφῶν, πάνω σὲ λιθόπλινθους κτιρίων — ποῦ βόλευε νὰ τοὺς ξεχωρίζουν ὥστε νὰ τοὺς ἐντάσσουν εὐκολότερα στὴν τοιχοδομή—, πάνω σὲ προσωπικὰ δελτία (tesserae) ποῦ ἔδειχναν ὅτι οἱ κάτοχοί τους ἀνῆκαν σὲ συγκεκριμένες κατηγορίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γραμμάτων: W. LARFELD, *Griechische Epigraphik*, 3η ἔκδ., Μόναχο 1914, σσ. 268–276, § 175–177· G. KLAFFENBACH, *Griechische Epigraphik*, 2η ἔκδ., Göttingen 1966, σσ. 43–45· M. GUARDUCCI, *Epigrafia greca*, I, Ρώμη 1967, σσ. 368–390. Πρβλ. A. WILHELM, *Jahreshefte österr. Inst.* 12 (1909), σσ. 121–123 (ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸ ὠμέγα τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ.). — Γιὰ τὴν παρὰ τὸν Μαίανδρο Μαγνησία: O. KERN, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Βερολίνο 1900, σσ. XXIX–XXXVII· γιὰ τὰ Γέρασα: C. B. WELLES, *Gerasa, City of the Decapolis*, New Haven 1938, σσ. 358–364 (χρήσιμοι πίνακες καταρτισμένοι μὲ βάση τὶς χρονολογημένες ἐπιγραφές τῶν Γεράσων, ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ἕως ὄλο τὸν 3ο μ.Χ.), σσ. 366 κ.έ. (πίνακες γιὰ τὶς ἐπιγραφές βυζαντινῆς ἐποχῆς)· γιὰ τὴν Ἀντιόχεια: D. LEVI, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947, I, σσ. 627–629 (πίνακες καταρτισμένοι μὲ βάση τὶς ψηφιδωτὲς ἐπιγραφές τῆς Ἀντιόχειας ἀπὸ τὸν 1ο ἕως τὰ μέσα περὶπου τοῦ 6ου αἰῶνα μ.Χ.)· γιὰ τὴν Κύπρο: T. B. MITFORD, *Amer. Journ. Arch.* 65 (1961), σσ. 96–98 (πίνακες ποῦ ἀφοροῦν 40 ἐπιγραφές ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς οἱ ὁποῖες δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Mitford στὸ μακροσκελὲς ἄρθρο του, σσ. 93–151).

Γιὰ τὶς συντομογραφίες: S. REINACH, *Traité d'épigraphie grecque*, Παρίσι 1885, σσ. 226–236 (εὐρετήριο ἐλληνικῶν συντομογραφιῶν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς)· W. LARFELD, *δ.π.*, σσ. 276–280· M. AVI-YONAH, *Abbreviations in Greek Inscriptions (The Near East, 200 B. C. – A. D. 1100) = The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 9 (Ἱερουσαλήμ / Λονδίνο 1940)· M. GUARDUCCI, *δ.π.*, σσ. 398–407. [Πρβλ. ἐπίσης, A. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Greek Abbreviations: Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts, and Early Printed Books* (Σικάγο 1974), σσ. 1–125.] — Νὰ προστεθοῦν, γιὰ τὴν ταχυγραφία: W. LARFELD, *δ.π.*, σσ. 281–290· R. FLACELIÈRE, *Bull. Corr. Hell.* 54 (1930), σσ. 401–403· J. BOUSQUET, *στο ἴδιο* 80 (1956), σσ. 20–32, πίν. 3.

Γιὰ τὰ ἀριθμητικὰ συστήματα: I. WOISIN, *De Graecorum notis numeralibus* (Διατριβὴ Πανεπιστημίου Λιψίας), Kiliae 1886· W. LARFELD, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, I, Λι-

ψία 1907, σσ. 416–427· Π 2, Λιψία 1902, σσ. 543–563 (για τὴν Ἀττική)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Griechische Epigraphik*, 3η ἔκδ., Μόναχο 1914, σσ. 290–301· M. GUARDUCCI, *δ.π.*, σσ. 417–428· A. G. WOODHEAD, *The Study of Greek Inscriptions*, 2η ἔκδ., Cambridge 1981, σσ. 108–112. — Εἰδικὰ γιὰ τὸ «ἀκροφωνικό» σύστημα: M. N. TOD, *Annual Brit. School Athens* 18 (1911–1912), σσ. 98–132· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Journ. Hell. Stud.* 33 (1913), σσ. 27–34· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Annual Brit. School Athens* 45 (1950), σσ. 126–139· γιὰ τὶς ἀλφαβητικὲς ἀριθμήσεις: M. N. TOD, *στο ἴδιο* 49 (1954), σσ. 1–8. [Ἐπανέκδοση ὅλων τῶν ἄρθρων συγκεντρωμένων: M. N. TOD, *Ancient Greek Numerical Systems* (Σικάγο 1979).]

[Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία. ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ: Ἀθήνα: S. V. TRACY, *Attic Letter-Cutters of 229 to 86 BC* (Berkeley 1990) — Ἑλληνιστικὴ Κρήτη: A. CHANIOTIS, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit. Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien* 24 (Στουτγάρδη 1996), σσ. 452–459.

ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΑ: W. F. RICHARDSON, *Numbering and Measuring in the Classical World*, 2η ἔκδοση (Λονδίνο 1992).]

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Στή ζωὴ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἔχει μεγάλη σημασία τὸ δημόσιο ἀρχεῖο (γραμματεῖον, ἢ γραμματοφυλάκιον, ἢ δημόσιον, ἢ δημόσια γράμματα). Σχεδὸν ὅλες οἱ σημαντικὲς πόλεις διέθεταν τέτοιο ἀρχεῖο, ἀπὸ τὰ πρῶιμα ἀρχαῖα κιόλας χρόνια· τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., ὅμως, ἡ ἀνάγκη του ἄρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ παντοῦ, ὅταν, μετὰ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ ἐλληνικὸς κόσμος ἤρθε σὲ στενότερη ἐπαφὴ μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν ἀσιατικὴ Ἀνατολή, ὅπου ἡ τεχνικὴ τῶν ἀρχείων εἶχε ἐκλεπτυνθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν πείρα αἰῶνων.

Στὶς ἐλληνικὲς πόλεις τὸ ἀρχεῖο τοῦ κράτους βρισκόταν κατὰ κανόνα σὲ κτίριο δημόσιου χαρακτῆρα, συνήθως στὴν ἔδρα τῆς Βουλῆς (βουλευτήριον). Ἔτσι ἦταν ἀρχικὰ καὶ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὅμως, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς, τὸ ἀρχεῖο μεταστεγάστηκε στὸν γειτονικὸ ναὸ τῆς Κυβέλης, τὸ Μητρῶο (Μητροῶιον). Ἡ μεταφορὰ ἐγίνε ἴσως τὸ 403/2, τὴ χρονιά πού ὁ Θρασύβουλος ἐπανέφερε στὴν Ἀθήνα τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημοκρατία.

Ὅλα τὰ ἔγγραφα δημόσιου ἐνδιαφέροντος κατετίθεντο στὸ ἀρχεῖο. Τὶς περισσότερες φορὲς καταγράφονταν (ἀναγράφαι ἦταν τὸ ρῆμα πού δήλωνε συνήθως αὐτὴ τὴν ἐνέργεια) σὲ ξύλινες πινακίδες (πινάκια), πού κατὰ κανόνα ἦταν ἀσπρισμένες μὲ πέρασμα ἀσβέστη ἢ μὲ στρώση γυψοκονίας, καὶ γι' αὐτὸ λέγονταν λευκώματα· σπανιότερα πάνω στὸν δαπανηρὸ πάπυρο ἢ σὲ πήλινες πινακίδες (κεραμίδες). Μονάχα σὲ συγκεκριμένους περιπτώσεις, ὅταν τὰ ἔγγραφα θεωροῦνταν ἰδιαίτερος σημαντικὰ, ἀποφάσιζαν νὰ τὰ χαράξουν — ὥστε ἔτσι νὰ διαιωιστοῦν — πάνω σὲ ἀφθαρτὸ ὑλικό: στὴν πέτρα ἢ στὸ μέταλλο. Τὸ ρῆμα πού χρησιμοποιοῦσαν γι' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἦταν καὶ πάλι τὸ ἀναγράφαι.

Προκειμένου γιὰ τὴν πέτρα, ἡ χάραξη γινόταν εἴτε πάνω σὲ τοίχους κτιρίων εἴτε πάνω σὲ πεσσοὺς καὶ στήλες. Συχνά, ἰδίως στὰ ἀρχαῖα χρόνια, προτιμοῦσαν τοὺς τοίχους τῶν πιὸ σπουδαίων ναῶν καὶ — γιὰ τοὺς πεσσοὺς καὶ τὶς στήλες — τὴ γύρω ἀπὸ αὐτοὺς περιοχὴ. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο στόχευαν σὲ δύο πράγματα: νὰ κάνουν γνωστὰ τὰ ἔγγραφα στὸ εὐρὺ κοινὸ πού σύχναζε στὰ ἱερὰ τεμένη καί, παράλληλα, νὰ τὰ ἐμπιστευτοῦν στὴν προστασία τῶν θεοτήτων, πού θὰ ἐγγυόνταν καὶ τὴν ἰσχὺ τους. Ἄν πάλι προτιμοῦσαν τὸ χαλκὸ, τότε μεταχειρίζονταν

πινακίδες ποικίλου πάχους (σὲ σπάνιες περιπτώσεις ἀκόμα καὶ πίνακες), ποὺ τὶς ἔλεγαν χαλκώματα καὶ εἴτε τὶς στερέωναν στοὺς τοίχους ἢ στὶς πόρτες εἴτε τὶς φύλαγαν μέσα σὲ εἰδικὰ κιβώτια, καὶ πάλι μέσα σὲ ἱερὰ κτίρια τὶς περισσότερες φορές.

Στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἄρχισαν νὰ διαμορφώνονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δημόσιο ἀρχεῖο τοῦ κράτους, καὶ μικρότερα ἀρχεῖα, ἐπιμέρους ἐνώσεων καὶ ἀρχῶν, ἱερῶν ναῶν, ἀκόμα καὶ ἰδιωτῶν. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ χρησιμοποίησαν μερικὲς φορές καὶ τὰ δημόσια ἀρχεῖα γιὰ νὰ καταθέσουν ἐκεῖ πράξεις ποὺ τὶς θεωροῦσαν ἰδιαίτερου προσωπικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν δούλων (ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές), μὲ τὴν ἀγορὰ καὶ τὴ φύλαξη τῶν τάφων, καὶ οὕτω καθεξῆς.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: A. WILHELM, *Über die öffentliche Aufzeichnung von Urkunden*, στὸ *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, Βιέννη 1909, σσ. 229–299· G. KLaffenbach, *Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen*, στὸ *Sitzungsberichte Akad. Berlin* 1960, τεῦχ. 6· M. GUARDUCCI, *Epigrafia greca*, II, Ρώμη 1970, σσ. 1–4.

[Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία. ΑΡΧΕΙΑ: L. BOFFO, «Ancora una volta sugli “archivi” nel mondo greco: conservazione e “pubblicazione” epigrafica», *Athenaeum* 83 (1995), σσ. 91–130· M. FARAGUNA, «A proposito degli archivi nel mondo greco: terra e registrazioni fondiari», *Chiron* 30 (2000), σσ. 65–115· V. LAMBRINUDAKIS / M. WÖRRLE, «Ein hellenistisches Reformgesetz über das öffentliche Urkundenwesen von Paros», *Chiron* 13 (1983), σσ. 283–368· J. P. SICKINGER, *Public Records and Archives in Classical Athens* (Chapel Hill / Λονδίνο 1999).]

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ

Οἱ Ἕλληνες, ὅπως καὶ ἄλλοι λαοί, ἀρχικὰ μετροῦσαν τὸ χρόνο μὲ βᾶση τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἀστερισμῶν· ἔπειτα διαίρεσαν τὸ ἔτος σὲ δύο μέρη: στὴν κρύα ἐποχὴ (χειμῶν) καὶ στὴ ζεστὴ ἐποχὴ (θέρος). Τὸν 5ο ἀκόμα αἰῶνα ὁ Θουκυδίδης χρησιμοποιοῦσε αὐτὲς τὶς δύο κατηγορίες γιὰ νὰ ταξινομεῖ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Γρήγορα ὅμως κατέληξαν στὴ διάκριση τοῦ ἔτους σὲ τέσσερις ἐποχές, (ἔαρ, θέρος, φθινόπωρον, χειμῶν), ἐνῶ ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη εἶχαν φτάσει στὸ νὰ ὑποδιαίρουν τὸ ἔτος σὲ δώδεκα μῆνας.

Στὴ θεμελιώδη αὐτὴ ὑποδιαίρεση ὁδήγησε, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, ἡ παρατήρηση τῆς σεληνῆς, ἡ ὁποία στὴ διάρκεια τοῦ ἔτους μεγαλώνει καὶ μικραίνει δώδεκα φορές. Ἐπειδὴ τὸ σεληνιακὸ ἔτος περιλαμβάνει 354 ἡμέρες, οἱ μῆνες τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦνταν ἕξι ἀπὸ 29 καὶ ἕξι ἀπὸ 30 ἡμέρες, ἐναλλάξ. Οἱ μῆνες τῶν 29 ἡμερῶν ὀνομάζονταν *μῆνες κοῖλοι*· οἱ τῶν 30, *μῆνες πλήρεις*. Ὁ ἴδιος ὁ μῆνας, τώρα, διακρινόταν ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν σὲ δύο μέρη: σὲ *μῆνα ἱστάμενον* («μῆνα ποὺ ἀρχίζει») καὶ *μῆνα φθίνοντα* («μῆνα ποὺ μικραίνει»). Στὴν Ἀττικὴ, ὡστόσο, ἔφτασαν σὲ μιὰν ἀκριβέστερη διάκριση σὲ τρεῖς δεκάδες: *μῆνα ἱστάμενον* («μῆνα ποὺ ἀρχίζει»· ἐπίσης, *ἀρχόμενον ἢ εἰσιόντα* [«ποὺ μπαίνει»]), *μῆνα μεσοῦντα* («στὴ μέση του»), *μῆνα φθίνοντα* («ποὺ μικραίνει»· ἐπίσης, *ἀπιόντα* [«ποὺ ἀπέρχεται»]).

Οἱ ἡμέρες τοῦ μῆνα δὲν εἶχαν εἰδικὰ ὀνόματα καὶ δηλώνονταν μὲ ἀριθμητικά, συνήθως τακτικά. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσαν ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία ἡμέρα. Ἡ πρώτη λεγόταν *νουμηνία* («νέα σελήνη»), ἡ τελευταία *ἔνη καὶ νέα*, ἔκφραση ποὺ ὑπονοεῖ ἡμέρα («ἡ παλιὰ καὶ νέα [ἡμέρα]») καὶ περιλαμβάνει, ἀκριβῶς, μέρος τῆς παλιάς καὶ μέρος τῆς νέας σεληνιακῆς περιόδου.

Σὲ ἄλλα μέρη ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ἡμέρες μετὰ τὴ νουμηνία ἀριθμοῦνταν μὲ προοδευτικὴ τάξη ὡς τὸ τέλος τοῦ μῆνα· στὴν Ἀθήνα ὅμως γιὰ πολὺν καιρὸ ὑπῆρχε ἡ συνήθεια νὰ μετροῦν ἀνάποδα τὶς ἡμέρες τῆς τελευταίας δεκάδας. Ἡ συνήθεια αὐτὴ κυριάρχησε ὡς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. (περ. 330–325). Τότε δέχτηκαν τὸ σύστημα τῆς ἀρίθμησης καὶ τῶν ἡμερῶν τῆς τρίτης δεκάδας (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 21η) μὲ προοδευτικὴ τάξη. Ὡστόσο, τὸ παλαιὸ σύστημα δὲν ἐξα-

φανίστηκε· διατηρήθηκε για πολλά ακόμα χρόνια παράλληλα με τὸ καινούριο.

Δεδομένης τῆς σπουδαιότητος τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς συχνῆς ἐμφάνισης χρονολογιῶν σὲ αὐτές, θεωρῶ σκόπιμο νὰ ἀπαριθμήσω ἐδῶ ὅλες τὶς ἡμέρες τοῦ ἀττικοῦ μηνῆ, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα ποὺ ἴσχυε πρὶν ἀπὸ τὸ περ. 330–325, καὶ ἔπειτα τὶς ἡμέρες τῆς τρίτης δεκάδας μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τὴν περίοδο.

“Ὡς τὸ περ. 330–325:

- 1 – νουμηνία
- 2 – δευτέρα (ἐνν. ἡμέρα) ἰσταμένου (ἐνν. μηνός) = «δεύτερη (ἡμέρα) τοῦ (μήνα) ποὺ ἀρχίζει»)
- 3 – τρίτη ἰσταμένου
- 4 – τετάρτη ἰσταμένου
- 5 – πέμπτη ἰσταμένου
- 6 – ἕκτη ἰσταμένου
- 7 – ἑβδόμη ἰσταμένου
- 8 – ὀγδὴ ἰσταμένου
- 9 – ἐνάτη ἰσταμένου
- 10 – δεκάτη ἰσταμένου
- 11 – πρώτη ἐπὶ δέκα = «πρώτη (ἡμέρα) μετὰ τὶς δέκα».
- 12 – δευτέρα ἐπὶ δέκα
- 13 – τρίτη ἐπὶ δέκα
- 14 – τετάρτη ἐπὶ δέκα
- 15 – πέμπτη ἐπὶ δέκα
- 16 – ἕκτη ἐπὶ δέκα
- 17 – ἑβδόμη ἐπὶ δέκα
- 18 – ὀγδὴ ἐπὶ δέκα
- 19 – ἐνάτη ἐπὶ δέκα
- 20 – εἰκάδες = «οἱ εἴκοσι (τοῦ μηνός)»
- 21 – δεκάτη φθίνοντος = «δέκατη (ἡμέρα) τοῦ (μήνα) ποὺ μικραίνει» (ἀρχίζοντας τὴ μέτρηση ἀπὸ τὴν τελευταία)
- 22 – ἐνάτη φθίνοντος
- 23 – ὀγδὴ φθίνοντος
- 24 – ἑβδόμη φθίνοντος
- 25 – ἕκτη φθίνοντος
- 26 – πέμπτη φθίνοντος
- 27 – τετάρτη φθίνοντος
- 28 – τρίτη φθίνοντος

29 – δευτέρα φθίνοντος

30 – ἔνη και νέα

Προκειμένου για μήνα 29 ἡμερῶν ἔνη και νέα ἦταν ἡ 29η, ὁπότε γινόταν ἡ ἀντίστοιχη διόρθωση για κάθε ἡμέρα, με ἀποτέλεσμα ἡ 21η νά γίνεται ἐνάτη (και ὄχι δεκάτη) φθίνοντος.¹

Για μετὰ τὸ περ. 330–325, ἰδοὺ οἱ ἡμέρες τῆς τρίτης δεκάδας σύμφωνα με τὸ νέο σύστημα —στὴν Ἀθήνα—, ὅταν αὐτὸ προτιμήθηκε σὲ σχέση με τὸ παλιό:

20 – εἰκάδες

21 – δεκάτη ὑστέρα: κυριολεκτικὰ «ἐπόμενη δέκατη (ἡμέρα)», σὲ σχέση δηλαδή με τὴν πρώτη, πραγματικὴ δεκάτη τοῦ μήνα. Ἔχουμε ἐδῶ ἓνα ὑπόλειμμα τοῦ παλιοῦ συστήματος ἀντίστροφης μέτρησης τῶν ἡμερῶν τῆς τρίτης δεκάδας. Ἡ ἔκφραση δεκάτη ὑστέρα ἀντιστοιχεῖ, στὴν οὐσία, στὴν ἔκφραση δεκάτη φθίνοντος (βλ. παραπάνω)

22 – δευτέρα μετ' εἰκάδας = δεύτερη (ἡμέρα) μετὰ τὶς εἴκοσι»

23 – τρίτη μετ' εἰκάδας

24 – τετάρτη μετ' εἰκάδας

25 – πέμπτη μετ' εἰκάδας

26 – ἕκτη μετ' εἰκάδας

27 – ἑβδόμη μετ' εἰκάδας

28 – ὀγδὴ μετ' εἰκάδας

29 – ἐνάτη μετ' εἰκάδας

30 – ἔνη και νέα

Τὸ διοικητικὸ ἔτος δὲν ἄρχιζε παντοῦ τὴν ἴδια στιγμή. Στὴν Ἀττικὴ και ἄλλοῦ (π.χ. στοὺς Δελφοὺς και στὴ Θεσσαλία) ἡ ἀρχὴ του συνέπιπτε με τὴν ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ· σὲ ἄλλους τόπους (π.χ. στὴ Σπάρτη και στὴν Αἰτωλία), με τὴν ἀρχὴ τοῦ φθινοπώρου· σὲ ἄλλους, τέλος (π.χ. στὴ Βοιωτία και στὴν Ἡλιδα), με τὴν ἀρχὴ τοῦ χειμῶνα.

Ἀνέφερα ἤδη ὅτι στὸ σεληνιακὸ ἔτος τῶν 354 ἡμερῶν οἱ μῆνες διακοῦσαν ἐναλλάξ 29 και 30 ἡμέρες. Τὸ σεληνιακὸ ἔτος ὁμως διαφέρει ἀπὸ τὸ ἡλιακὸ, ποὺ

1. Για τὴν ἡμέρα ποὺ παρέλειπαν κατὰ τοὺς «κοίλους μῆνες», πρβλ. ἰδίως: B. D. MERITT: στὸ Ἄρχ. Ἐφημ., 1968, σσ. 77–115· *Mnemosyne* 30 (1977), σσ. 217–242· W. K. PRITCHETT, στὸ *Californian Studies in Classical Antiquity* 9 (1976), σσ. 181–195· J. A. WALSCH, στὸ *Zeitschr. Papyr. Epigr.* 41 (1981), σσ. 107–124· W. K. PRITCHETT, στὸ ἴδιο, 49 (1982), σσ. 243–266.

ἔχει 365 ἡμέρες. Προκειμένου τὰ δύο ἔτη νὰ συμφωνοῦν, ἔπρεπε νὰ προστίθενται κάθε τόσο ἐμβόλιμοι ἡμέρες ἢ ἀκόμα καὶ μῆνες. Μετὰ ἀπὸ διάφορες ἀπόπειρες, ὁ διάσημος Ἀθηναῖος ἀστρονόμος καὶ γεωμέτρης Μέτων πέτυχε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς ἓνας κύκλος 19 ἐτῶν, ποὺ ἦταν ἤδη σὲ χρῆση στοὺς Βαβυλωνίους, ὁ ὁποῖος περιλάμβανε ἑπτὰ ἐμβόλιμους μῆνες. Ἡ ἀπόφαση πάρθηκε τὸ 433/2, ὅταν ἐπώλυμος ἄρχοντας στὴν Ἀθήνα ἦταν ὁ Ἀψευδῆς.²

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν, σὲ ὀρισμένους τόπους τῆς Ἑλλάδας τοὺς δόθηκε ἀπλῶς ἓνα τακτικὸ ἀριθμητικὸ, ἐνῶ σὲ ἄλλους, ἰδίως στὴν Ἀθήνα, τὴν ἐμπνευση γιὰ τὰ ὀνόματα ἔδωσαν θεότητες καὶ θρησκευτικὲς γιορτές. Παραθέτω ἐδῶ, γιὰ εὐκολία, τὴν σειρά τῶν μηνῶν στὸ ἀττικὸ ἡμερολόγιο, προσθέτοντας τὰ ὀνόματα τῶν γιορτῶν, καθὼς καὶ τῶν θεοτήτων στίς ὁποῖες αὐτὲς ἦταν ἀφιερωμένες:

- 1 – Ἑκατομβαιῶν (Ἰούλιος–Αὐγούστος)· Ἑκατόμβαια (Ἀπόλλωνας)
- 2 – Μεταγειτνιῶν (Αὐγούστος–Σεπτέμβριος)· Μεταγείτνια (Ἀπόλλωνας)
- 3 – Βοηδρομιῶν (Σεπτέμβριος–Ὀκτώβριος)· Βοηδρομία (Ἀπόλλωνας)
- 4 – Πυανεψιῶν (Ὀκτώβριος–Νοέμβριος)· Πυανέψια ἢ Πυανόψια (Ἀπόλλωνας)
- 5 – Μαιμακτηριῶν (Νοέμβριος–Δεκέμβριος)· Μαιμακτήρια (Δίας)
- 6 – Ποσειδεῶν (Δεκέμβριος–Ἰανουάριος)· Ποσίδεια (Ποσειδῶνας)
- 7 – Γαμηλιῶν (Ἰανουάριος–Φεβρουάριος)· Γαμήλια (Ἥρα καὶ Δίας)
- 8 – Ἀνθεστηριῶν (Φεβρουάριος–Μάρτιος)· Ἀνθεστήρια (Διόνυσος)
- 9 – Ἐλαφηβολιῶν (Μάρτιος–Ἀπρίλιος)· Ἐλαφηβόλια (Ἄρτεμη)
- 10 – Μουνιχιῶν (Ἀπρίλιος–Μάιος)· Μουνίχια (Ἄρτεμη)
- 11 – Θαργηλιῶν (Μάιος–Ἰούνιος)· Θαργήλια (Ἀπόλλωνας καὶ Ἄρτεμη)
- 12 – Σκιροφοριῶν (Ἰούνιος–Ἰούλιος)· Σκιροφόρια (Ἀθηνᾶ καὶ Ποσειδῶνας· Δῆμητρα καὶ Κόρη)

Μερικὰ ὀνόματα ἀττικῶν μηνῶν (ὅπως Ἑκατομβαιῶν, Ποσειδεῶν καὶ —συχνά— Ἀνθεστηριῶν, Θαργηλιῶν) ὑπάρχουν —πράγμα καθόλου περίεργο— καὶ στὰ ἡμερολόγια ἄλλων ἰωνικῶν τόπων, νησιωτικῶν καὶ παράκτιων, τοῦ Αἰγαίου πελάγους (Δῆλος, Τῆνος, Μίλητος κ.λπ.), πλάι σὲ ἄλλα ὀνόματα, ἐμπνευσμένα προφανῶς ἀπὸ τοπικὲς θεότητες καὶ γιορτές. Ἀνάλογες ἐμπνεύσεις παρατηροῦνται καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἡμερολόγια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.* Πολὺ ἰδιόμορφα ὀνόματα μηνῶν ἐμφανίζονται στὴν Αἴγυπτο, στίς ἐπιγραφές (καὶ στοὺς παπύ-

* [Βασικὸ πλέον βοήθημα γιὰ τὰ μηνολόγια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου: C. TRÜMPY, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Χαϊδελβέργη 1997.]

2. Γιὰ τὸν μετόνειο κύκλο: B. D. MERITT, στὸ *Hesperia* 38 (1959), σσ. 107–113.

ρους) τῶν ἑλληνοιστικῶν (πτολεμαϊκῶν) καὶ τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ τὰ ἀπαριθμήσω:

- 1 – Θῶθ (Αὐγούστος–Σεπτέμβριος)
- 2 – Φαῶφι (Σεπτέμβριος–Ὀκτώβριος)
- 3 – Ἀθὺρ (Ὀκτώβριος–Νοέμβριος)
- 4 – Χοίακ (Νοέμβριος–Δεκέμβριος)
- 5 – Τῦβι (Δεκέμβριος–Ἰανουάριος)
- 6 – Μεχείρ (Ἰανουάριος–Φεβρουάριος)
- 7 – Φαμενώθ (Φεβρουάριος–Μάρτιος)
- 8 – Φαρμουῖθι (Μάρτιος–Ἀπρίλιος)
- 9 – Παχῶν (Ἀπρίλιος–Μάιος)
- 10 – Παῦνι (Μάιος–Ἰούνιος)
- 11 – Ἐπεῖφ (Ἰούνιος–Ἰούλιος)
- 12 – Μεσορῆ (Ἰούλιος–Αὐγούστος)

Στὶς χρονολογήσεις τὸ ἔτος ἐκφράζεται μὲ τὸν ὄρο ἔτος σὲ διάφορες πτώσεις (ἔτους, ἔτει), ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἀριθμητικὸ ψηφίο. Μονάχα στὴν Αἴγυπτο, σποραδικὰ δὲ καὶ σὲ ἄλλους τόπους ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν Αἴγυπτο, οἱ ἐπιγραφές τῆς ἑλληνοιστικῆς-ρωμαϊκῆς ἐποχῆς παρουσιάζουν ἀντὶ γιὰ τὸ ἔτος τὸ σύμβολο L, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ δημοτικὴ γραφὴ τῶν παπύρων.³

Σὲ διάφορες θέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γεννήθηκε ἀρκετὰ πρῶιμα ἡ ἐπιθυμία νὰ συνταχτοῦν κατάλογοι ἱερέων καὶ ἱερειῶν, ἐπώνυμων ἀρχόντων, νικητῶν σὲ ἀγῶνες, μὲ προφανὴ σκοπὸ νὰ τεθοῦν αὐτοὶ οἱ κατάλογοι στὴν ὑπηρεσία μιᾶς ἐνδεχόμενης ταξινόμησης ἀξιολόγων συμβάντων. Ἦδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὀρισμένοι λόγιοι στοχάστηκαν πάνω στοὺς σεβαστοὺς αὐτοὺς καταλόγους, τοὺς ἐξέτασαν κριτικὰ καὶ προσπάθησαν νὰ ἀναπληρώσουν τὰ χάσματά τους. Τὸν 5ο κιόλας αἰῶνα π.Χ. ὁ Ἑλλάνικος ὁ Μυτιληναῖος χρησιμοποίησε ἓναν κατάλογο ἱερειῶν τῆς Ἡρας, ποὺ ἀπὸ τὰ πολὺ ἀρχαῖα χρόνια συντασσόταν στὸ περίφημο Ἡραῖο τοῦ Ἄργους, καὶ ἔφτιαξε ἀπὸ αὐτὸν ἓνα δικό του σύγγραμμα, γνωστὸ ἀκριβῶς μὲ τὸν τίτλο *Ἱερεῖαι τῆς Ἡρας*. Τὸν 4ο αἰῶνα ὁ μέγας Ἀριστοτέλης γνώριζε καὶ χρησιμοποίησε γιὰ τὰ δικά του χρονολογικὰ ἔργα πολυάριθμα ἔγγραφα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα· τὸ ἴδιο ἔκανε τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, σὲ διαφορετικὸ περιβάλλον, ὁ Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος. Οὔτε οἱ μεταγενέστεροι Ἀλεξανδρινοὶ λόγιοι ὑστέρησαν σὲ αὐτὸ τὸν τομέα. Ὅμως οἱ πανάρχαιοι χρονολογικοὶ

3. Πρβλ. V. GARDTHAUSEN, *Griechische Palaeographie*, II, Λιψία 1913, σσ. 341 κ.έ. καὶ σημ.
4. F. BILABEL, στὸ PAULY / WISSOWA, *RE*, στὸ λῆμμα *Siglae*, στήλ. 2281, 2286 κ.έ.

κατάλογοι χάθηκαν, και από τὰ χρονολογικά ἔργα πού βασίστηκαν σὲ αὐτοὺς ἀπομένουν οἱ τίτλοι καὶ λιγοστὰ ἀποσπάσματα.

Ὅσο γιὰ τοὺς νεότερους ἐρευνητές, αὐτοὶ κατέγιναν καὶ ἀκόμα καταγίνονται νὰ διαλευκάνουν τὰ χρονολογικά προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος μὲ μιὰ ὑπομονετικὴ δουλειὰ κριτικῆς τόσο τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ὅσο καί, ἰδίως, τῶν πολλῶν σωζόμενων ἐπιγραφῶν πού περιέχουν καταλόγους ἐπωνύμων, ἄλλους περισσότερο καὶ ἄλλους λιγότερο ἀποσπασματικούς. Οἱ ἐπώνυμοι αὐτοὶ εἶναι εἴτε μονάρχες (βασιλιάδες ἢ, στοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, αὐτοκράτορες) εἴτε ἀξιωματοῦχοι, ἄλλοτε πολιτικοὶ καὶ ἄλλοτε θρησκευτικοί.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἔρευνες πού σχετίζονται μὲ τὴ χρονολογία τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση ἑνὸς ἐπώνυμου ἀρχοντα μιᾶς πόλης ὅπως ἡ Ἀθήνα μπορεῖ ὄχι μόνο νὰ συμβάλει, κάποτε ἀποφασιστικά, στὴν κατανόησή του ἢ τῶν κειμένων πού τὸν μνημονεύουν, ἀλλά, ἔμμεσα, καὶ στὴν κατανόηση ἄλλων κειμένων πού συνδέονται μαζί του, μὲ σημαντικότερο ἐνίοτε κέρδος τόσο γιὰ τοὺς ἐπιγραφολόγους ὅσο καὶ γιὰ ὅσους θητεύουν σὲ ἄλλα συγγενῆ πεδία, ὅπως ἡ ἱστορία, οἱ ἀρχαιότητες, ἡ ἀρχαιολογία, καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἐνας ἀσφαλῆς κατάλογος Ἀθηναίων ἀρχόντων ἀπὸ τὸ 480/79 ὡς τὸ 302/1, δηλαδή ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ἰμέρας ὡς τὴ μάχη τῆς Ἴψου, προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη, ὁ ὁποῖος, γράφοντας τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. τὴν Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη του, κατέγραψε συμβάντα μὲ βάση τὰ ἔτη τῶν Ὀλυμπιάδων καὶ ἐπίσης μὲ βάση τὰ ὀνόματα τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων. Γιὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 480/79 καὶ γιὰ τὴ μετὰ τὸ 302/1, οἱ νεότεροι μελετητές ἔχουν προσφέρει πολλὰ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ προσφέρουν μὲ ζῆλο. Ἰδιαίτερα ἀξίος σὲ αὐτὸ τὸν τομέα ἔχει ἀναδειχθεῖ ὁ Benjamin D. Meritt.⁴

Ἀντικείμενο μελέτης ἔγιναν καὶ οἱ ἐπώνυμοι ἄλλων θέσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου: τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἐδῶ ἀρκοῦμαι νὰ θυμίσω ὅτι εἰδικὲς μονογραφίες προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Georges Daux γιὰ τὴ δελφικὴ χρονολογία,⁵ τοῦ Roland Étienne καὶ τοῦ Denis Knoepfler γιὰ τοὺς ἀρχοντες τοῦ κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν,⁶ τοῦ Herwig Kramolisch γιὰ τοὺς στρατηγοὺς τῆς θεσσαλικῆς συμπολιτείας.⁷ Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχάσου-

4. Πρβλ. τὴ βιβλιογραφία πού παρατίθεται στὸ τέλος τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

5. G. DAUX, *Chronologie delphique*, Παρίσι 1943.

6. R. ÉTIENNE / D. KNOEPLER, *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux*, Παρίσι 1976 (= *Bull. Corr. Hell.*, Suppl. 3).

7. H. KRAMOLISCH, *Die Strategen des thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik*, Βόννη 1978 (= *Demetrias*, 2).

με, προκειμένου για θέματα χρονολογίας, τή μελέτη του Luigi Moretti για τους ολυμπιονίκες.⁸

Ἡ συνήθεια τῆς χρονολόγησής με βάση τὰ ἔτη τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων (ἢ παράδοση ὀρίζει ὡς ἀρχὴ τῶν Ὀλυμπιάδων τὸ 776 π.Χ.) ἐμφανίστηκε στὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. καὶ ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια, ἰδίως (ἐννοεῖται) στὶς ἀγωνιστικὲς ἐπιγραφές. Παράλληλα μετὰ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἀναπτύχθηκε στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐλληνιστικῆς-ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μιὰ ἄλλη μέθοδος, τῆς χρονολόγησής μετὰ βάση διάφορες «ἐποχές» (= χρονολογικὲς ἀφετηρίες). Πολλὲς ἐπιγραφές ἐκείνης τῆς περιόδου μᾶς παρέχουν σχετικὲς μαρτυρίες. Πέρα ἀπὸ τὴν τρωικὴ ἐποχὴ, ποὺ συνδέεται μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας (ὁ Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος τὴν τοποθετεῖ στὸ 1183/2 π.Χ.) καὶ ὑπῆρξε βάση χρονολογήσεων γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια, οἱ ἄλλες τοπικὲς «ἐποχές» μετὰ κάποια ἀναγνώριση καὶ μετὰ σχετικὰ πολὺχρονη χρῆση παίρνουν τὸ ὄνομά τους εἴτε ἀπὸ διάσημους μονάρχες τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου εἴτε, μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἀπὸ σπουδαίους Ρωμαίους ποὺ ἔδρασαν στὶς ἐλληνικὲς περιοχές, εἴτε ἀπὸ γεγονότα στὰ ὁποῖα αὐτοὶ πρωταγωνίστησαν.* Ἀρκοῦμαι ἐδῶ νὰ ἀναφέρω τὴ σελευκιδικὴ ἐποχὴ, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Συρίας Σέλευκο Α' καὶ ἄρχισε τὸ ἔτος 312/1 π.Χ., ὅταν ἡ ἰσχύς τοῦ Σελεύκου ἔφτασε στὸ ἀπόγειό της.** τὴ μακεδονικὴ ἐποχὴ, ποὺ θεσπίστηκε τὸ 148 π.Χ. μετὰ τὴ νίκη τοῦ Κόιντου Καικιλίου Μετέλλου ἐπὶ τοῦ ἐξεγερμένου Ἀνδρίσκου καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς Μακεδονίας σὲ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία· τὴν ἀκτιακὴ ἐποχὴ, ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Ἄκτιο, ὅπου ὁ Ὀκταβιανὸς καταναυμάχησε τὸν Ἀντώνιο στὶς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ 31 π.Χ. καὶ ἔγινε κύριος τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.⁹ Στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἡ χρονολόγηση γινόταν συνήθως, καὶ στὴν Ἑλλάδα, μετὰ βάση τὰ ἔτη βασιλείας, τὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς τίτλους τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Στὴν ὕστερη Αὐτοκρατορία ἄρχισε νὰ ἐφαρ-

* [Πρόσφατα βιβλία σχετικὰ μετὰ «ἐποχές»: Y. E. MEIMARIS / K. KRITIKAKOU / P. BOUGIA, *Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia: The Evidence of the Dated Greek Inscriptions*, Μελετήματα 17 (Ἀθήνα 1922)· W. LESCHHORN, *Antike Ären: Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*. *Historia Einzelschr.* 81 (Στουτγάρδη 1993).]

** [Ἀκριβέστερα: ὅταν ὁ Σέλευκος ἀνακατέλαβε τὴ Βαβυλώνα καὶ παγίωσε ὀριστικὰ τὴν ἀρχὴ του.]

8. L. MORETTI, *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*, Ρώμη 1957 (= *Mem. Lincei*, σειρ. VIII, τόμ. VIII 2, σσ. 53–198). Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Supplemento al catalogo degli Olympionikai*, στὸ *Klio* 52 (1970), σσ. 295–303.

9. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τρεῖς παραπάνω ἐποχές ἔχουν ἀφετηρία τὸ φθινόπωρο τῶν ἐτῶν 312, 148 καὶ 32 π.Χ., ἀντίστοιχα.

μόζεται ή χρονολόγηση με Ἰνδικτιῶνες. Τὸ λατινικὸ ὄνομα *Indictio* (Ἰνδικτιῶν στα ἑλληνικά), ποὺ σήμαινε μιὰ περιοδικὴ ἀναθεώρηση τῶν φόρων, κατέληξε νὰ σημαίνει τὴν ἴδια τὴν περίοδο τῆς ἀναθεώρησης. Ἡ πρώτη Ἰνδικτιῶν ἄρχισε στὶς 17 Σεπτεμβρίου 298 ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ διήρκεσε 5 χρόνια· ἀργότερα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 312, ἐπὶ Κωνσταντίνου, ἡ περίοδος ἐπιμηκύνθηκε στὰ 15 χρόνια καὶ ἔμεινε ἔτσι γιὰ ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Δυστυχῶς στὶς χρονολογήσεις λείπει τὸ τακτικὸ ἀριθμητικὸ τῆς Ἰνδικτιῶνος, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς ποὺ δίνουν οἱ ἐπιγραφές ἀφορᾷ ἀπλῶς ἓνα ἔτος ποὺ περιλαμβάνεται μέσα στὸν δεκαπεντάχρονο κύκλο, μὲ ἀποτέλεσμα στὶς περισσότερες περιπτώσεις νὰ ἀδυνατοῦμε νὰ μεταφράσουμε τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ σὲ συγκεκριμένη χρονολογία.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: W. KUBITSCHKEK, *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, Μόναχο 1928· E. BICKERMANN: *Chronologie*, 2η ἔκδ., Λιψία 1963· *Chronology of the Ancient World*, 2η ἔκδ., Λονδίνο 1980· A. E. SAMUEL, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*, Μόναχο 1972. — Γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ ἡμερολόγιο: B. D. MERITT, *The Athenian Year*, Berkeley / Los Angeles 1961· W. K. PRITCHETT, *Ancient Athenian Calendars on Stone*, αὐτόθι 1963 (= University of California Publications on Classical Archaeology, 4, σσ. 267–402)· J. D. MIKALSON, *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year*, Princeton, N.J. 1975. [Βλ. ἐπίσης: C. TRÜMPY, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Χαϊδελβέργη 1997. — Γιὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο: V. GRUMEL, *La chronologie*, Παρίσι 1958.]

Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἄρχοντες. Ὡς τὸ 481/0: T. I. CADOUX, στὸ *Journ. Hell. Stud.* 68 (1948), σσ. 120–123. — Γιὰ τὰ ἔτη 480/79 – 347/6: J. KIRCHNER, *Prosopographia Attica*, Βερολίνο 1903, σσ. 631–635. — Γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ: W. B. DINSMOOR, *The Archons of Athens in the Hellenistic Age*, Βρυξέλλες 1922· B. D. MERITT, στὸ *Historia* 26 (1977), σσ. 161–191 (ἔτη 347/6–48/7)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, στὸ *Hesperia* 50 (1981), σσ. 78–99 (ἔτη 265/4 – 230/29). Πρβλ. ἐπίσης: CH. HABICHT: *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jahrhundert v. Chr.*, Μόναχο 1979 (= *Vestigia*, 30)· *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit*, Göttingen 1982 (= *Hypomnemata*, 73). [Βλ. ἐπίσης τὴ σύνθεση τοῦ ἴδιου: *Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit*, Μόναχο 1995.] — Γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ: P. GRAINDOR, *Chronologie des archontes athéniens sous l'Empire*, Βρυξέλλες 1922· S. L. ROTROFF, στὸ *Hesperia* 44 (1975), σσ. 402–408· S. FOLLET, *Athènes au IIe et au IIIe siècle*, Παρίσι 1976.

Γιὰ τὴ χρονολογία τῶν Δελφῶν: G. DAUX, *Chronologie delphique*, Παρίσι 1943 (= τόμος ἐκτὸς σειρᾶς τοῦ *Fouilles de Delphes*)· βλ. ἐπίσης D. MULLIEZ, στὸ *Bull. Corr. Hell.* 108 (1984), σσ. 355–389.

Γιὰ τοὺς ἄρχοντες τοῦ κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν: R. ÉTIENNE / D. KNOEPFLER, *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux*, Παρίσι 1976 (= *Bull. Corr. Hell.*, Suppl. 3).

Γιὰ τοὺς στρατηγούς τῆς θεσσαλικῆς συμπολιτείας: H. KRAMOLISCH, *Die Strategen des thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik*, Βόννη 1978 (= *Demetrius*, 2).

[Συμπληρωματική βιβλιογραφία. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: Για την έλληνιστική εποχή: W. B. DINSMOOR, *The Athenian Archon List in the Light of Recent Discoveries* (Νέα Υόρκη 1939)· W. K. PRITCHETT / B. D. MERITT, *The Chronology of Hellenistic Athens* (Cambridge 1940)· FR. LEFÈVRE: «La chronologie du IIIe siècle à Delphes d'après les actes amphictioniques (280–200)», *BCH* 119 (1995), σσ. 161–208· «Chronologie attique et chronologie delphique», *Topoi* 8 (1998), σσ. 173–185· M. J. OSBORNE, *The Chronology of Athens in the Mid-Third Century B.C.*, *ZPE* 78 (1989), σσ. 209–242. — Για την αυτοκρατορική εποχή: S. FOLLET, «Chronologie attique et chronologie delphique (IIe siècle A.C. – 1er siècle P.C.)», *Topoi* 8 (1998), σσ. 243–260. — Για τους επώνυμους ἄρχοντες τῶν διαφόρων πόλεων, βλ. R. K. SHERK, «The eponymous officials of greek cities», *ZPE* 83 (1990), σσ. 249–288· 84 (1990), σσ. 231–295· 88 (1991), σσ. 225–260· 93 (1992), σσ. 223–272· 96 (1993), σσ. 267–295.]